Data Credibility and Electronic Records in The Face of Rights of the Child in Cyber Space

Mostafa Mandegar[1], Reza Zareie[2], Masoud Reza Ranjbar Sahraei[3], Merhzad Razmi[4]

Abstract

After the emergence of innovative information technologies and them casting a shadow upon people's lives, the effects of this gift on many aspects of individual and social life will become apparent and its domain will expand to an extent that some Pillars of personal and public rights of individuals and nations will be under its sphere of influence. The issue of rights of the child have such great significance that many international documents focus on them and a convention under the name of the Convention on the Rights of the Child has been assembled upon basis of which children in need will receive more protection. Also, anything that would threaten the personal future and reputation of the child needs to be reexamined, because by publishing content in cyber space a proof and document of a an event is created in an endless space in which the deletion of said data is almost impossible; therefore the preservation of dignity and protection of children's rights in cyber space is a fundamental issue that needs special examination. Thus in this study which is conducted in an analytical-descriptive manner, the focus is on the subject of the right of the children in cyber space by relying on the laws regarding electronic trade in Iran, Convention on the Right of the Child and

1. Assistant Professor of Private Law, Shiraz Islamic Azad University, Shiraz, Iran. (Corresponding author) Email: drmandegar@gmail.com

2. Assistant Professor of Private Law, Shiraz Islamic Azad University, Shiraz, Iran.

3. Assistant Professor of Private Law, Shiraz Islamic Azad University, Shiraz, Iran.

4. Ph.D. Student in Private Law, Shiraz Islamic Azad University, Shiraz, Iran.

Original Article Received: 1 Jun 2019 Accepted: 30 Oct 2019

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

International Covenant on Civil and Political Rights with focus on credibility of data and electronic records.

Keywords

Data Credibility, Electronic Records, Electronic Evidence, Cyber Space, Right of the Child

Please cite this article as: Mandegar M, Zareie R, Ranjbar Sahraei MR, Razmi M. Data Credibility and Electronic Records in The Face of Rights of the Child in Cyber Space. Child Rights J 2020; 2(5): 11-42.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

استنادپذیری داده‌ها و سوابق الکترونیک در مقابل حقوق کودک در فضای مجازی

مصطفی ماندگار[۱]

رضا زارعی[۲]

مسعودرضا رنجبر صحرائی[۳]

مهرزاد رزمی[۴]

چکیده

پس از ورود فناوری‌های نوین اطلاعاتی و سایه‌افکندن بر زندگی مردم، کم‌کم آثار این ارمغان، بر جنبه‌های متعدد زندگی فردی و اجتماعی هویدا گردیده و قلمرو آن تا بدانجا گسترش یافت که برخی از ارکان حقوق خصوصی و عمومی افراد و ملل را تحت‌الشعاع قرار داد. مسأله حقوق کودک چنان از اهمیتی برخوردار بوده که در بسیاری از اسناد بین‌المللی به آن پرداخته شده است و حتی کنوانسیونی تحت عنوان کنوانسیون حقوق کودک بدین‌منظور تدوین گردیده است که بر اساس آن، کودکان نیازمند به حراست بیشتری خواهند بود. همچنین هر آنچه که بتواند آینده فردی و حیثیتی کودک را با منشأ فضای مجازی تهدید نماید، لازم به بازبینی است، زیرا با انتشار مطالب در فضای مجازی، به نوعی سند و دلیلی از یک واقعه در یک فضای لایتناهی تولید می‌گردد که حذف آن تقریباً غیر ممکن است، لذا حفظ شأن و دفاع از حقوق کودک در فضای مجازی، مسأله اساسی است که نیازمند بررسی ویژه‌ای

---

۱. استادیار گروه حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران. (نویسنده مسؤول)
Email: drmandegar@gmail.com

۲. استادیار حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

۳. استادیار گروه حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

۴. دانشجوی دکترای حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

نوع مقاله: پژوهشی **تاریخ دریافت مقاله:** ۱۳۹۸/۳/۱۱ **تاریخ پذیرش مقاله:** ۱۳۹۸/۸/۸

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

است، لذا در این پژوهش که به شیوه تحلیلی ـ توصیفی به رشته تحریر درآمده، تمرکز بر موضوع حقوق کودک در فضای مجازی با تکیه بر مقررات قانون تجارت الکترونیک ایران، کنوانسیون حقوق کودک و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی با محوریت استنادپذیری داده‌ها و سوابق الکترونیکی ایجاد شده می‌باشد.

واژگان کلیدی

استنادپذیری داده‌ها، ادله الکترونیک، سوابق الکترونیک، فضای مجازی، حقوق کودک

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

مقدمه

فضای مجازی عرصه‌ای است که حقوق و تکالیف متعددی در آن معنا می‌یابد. حقوق کودکان در این فضا از جمله حقوق مطروحه می‌باشد که در ابعاد مختلف می‌تواند مورد بررسی قرار بگیرد. قانونگذار جمهوری اسلامی ایران در موارد مختلفی احکامی را برای کودکان، صغار و... وضع نموده است، لکن هیچ گاه به طور صریح این واژه در ادبیات حقوقی داخلی تعریف نشده است، از جمله حکم قانونگذار مبنی بر «ضرورت رعایت کودکان» در ماده ۳۵ قانون تجارت الکترونیک، اما «کنوانسیون ۱۹۸۹ حقوق کودک» واژه کودک را به شرح ذیل تعریف نموده است: «از نظر این کنوانسیون منظور از کودک افراد انسانی زیر سن ۱۸ سال است، مگر این‌که طبق قانون قابل اجرا در مورد کودک، سن بلوغ کم‌تر تشخیص داده شود»، فلذا مقصود از حقوق کودکان، ناظر به آن دسته از افرادی است که از حیث قانونی سن آن‌ها زیر ۱۸ سال باشد. دولت جمهوری اسلامی ایران در اسفند ۱۳۷۲ با «قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک» و با تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان رسماً این کنوانسیون را پذیرفت، البته پذیرش کنوانسیون ۱۹۸۹ حقوق کودک، مشروط بر این نکته است که مفاد آن در هر مورد و هر زمان در تعارض با قوانین داخلی و موازین اسلامی باشد یا قرار گیرد از طرف دولت جمهوری اسلامی ایران لازم‌الرعایه نباشد.

از همین رو در این پژوهش، به تبیین دقیق حقوق کودک در فضای مجازی پرداخته شده است که کودک در این فضا، با حجم گسترده‌ای از اطلاعات و مسائل مجاز و غیر مجاز که ممکن است به طور ارادی یا غیر ارادی دسترسی پیدا کند و نشانگر دوگانگی این فضا نه‌تنها برای کودکان، بلکه برای بزرگسالان نیز می‌باشد، ولی به سبب شرایط خاص عاطفی ـ روانی و جسمانی کودک که اهلیت کافی برای تمییز مسائل و موضوعات مختلف را از یکدیگر ندارد، بیشتر مورد بزه‌دیدگی و بزه‌پذیری واقع می‌شود. کنوانسیون‌ها و قوانین مرتبط با کودک هم آنطور که شایسته و بایسته است، نمی‌تواند پاسخگوی نیاز حفظ و صیانت از حقوق کودکان در عالم واقع باشند و نیز

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

تسری این قوانین به فضای مجازی نمی‌تواند تمام ابعاد این پدیده مذموم را در این جامعه نوین پوشش دهد و تنها بخش محدودی از جرائمی که در این فضا برعلیه کودکان و حقوق آن‌ها رخ می‌دهد را می‌تواند جرم‌انگاری کند. از همین رو فضای مجازی در خصوص حقوق کودکان نیازمند قوانین و مقررات خاص خویش است (۱). برخی تهدیدهای اساسی برای کودکان از طریق اینترنت، پورنوگرافی، آزار و اذیت، انتشار شخصی اطلاعات، تأثیر در سبک زندگی، تهدید به آموزه‌های دینی، قرارگرفتن در معرض خشونت و زورگویی می‌باشد. در این راستا نقش خانواده، دولت و بخش خصوصی مهم است. وظیفه دولت قانونگذاری، وظیفه والدین نظارت بر عملکرد کودکان و وظیفه بخش خصوص عملکرد مناسب با حسن نیت و امن در جهت شناسایی کودکان و اقدام جهت ایجاد محیطی خالی از مخاطرات فضای مجازی برای آنهاست. حال سؤال این است که داده‌ها و سوابق الکترونیکی که از تبادل اطلاعات با کودکان به دست می‌آید، در چه مواردی قابلیت استناد ندارند؟ بررسی تحولات تأثیرپذیری کودک در فضای مجازی و عوامل مؤثر در به وجودآمدن پیش‌زمینه و عدم حذف اطلاعات به آسانی در فضای مجازی موجبات توجه بیشتر به چالش‌های پیش رو در حقوق کودکان را می‌طلبد.

کلیات

۱ـ تعاریف مفهومی واژگان

به دلیل وجود تعاریف گوناگون ضروری است در ابتدا به تبیین مفاهیم پرداخته شود و در این قسمت به بیان مفهوم واژه‌های کودک، فضای مجازی و ادله اثبات می‌پردازیم، در این رابطه مهم‌ترین مفهوم، کودک است که در ابتدای بحث آن را تبیین می‌کنیم.

۱-۱- کودک: کلمه کودک در زبان ادبیات فارسی با کلماتی مانند کوچک، صغیر، فرزند دختر یا پسری که به حد بلوغ نرسیده باشد، طفل، دختربچه یا پسربچه خردسال

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

و جوان مترادف می‌باشد. کودک به معنای وسیع کلمه به کسی گفته می‌شود که از نظر سن به نمو جسمی و روحی لازم برای زندگی اجتماعی نرسیده باشد (۲).

۱-۱-۱- کودک از منظر قانون اساسی ایران: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کودک را تعریف نکرده است، لکن در اصل بیست و یکم خود از واژه «کودکان بی‌سرپرست» استفاده کرده است که این استفاده به نظر می‌رسد با توجه به اصل چهارم قانون اساسی باید به کودکی اطلاق شود که به لحاظ شرعی کودک محسوب می‌شود و به تعبیر ساده که کودکی در این اصل قانونی اساسی همان صغیر و طفل شرعی را شامل می‌شود که مشخص است که به سن بلوغ نرسیده است (۳).

۲-۱-۱- کودک از منظر کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹: کنوانسیون حقوق کودک که مصوب مجمع عمومی سازمان ملل متحد است و اکثر ممالک جهان به آن پیوسته‌اند، کودک را تعریف کرده است و این خلأ اعلامیه جهانی حقوق کودک را که در سال ۱۹۵۹ در مورد کودک به تصویب همین مجمع رسیده بود، برطرف نموده است، زیرا با همه تأکیدات و اهمیت مورد ادعای سازمان ملل متحد و مجمع عمومی آن در این اعلامیه و مقدمه آنکه بر اهمیت حقوق و آزادی‌های کودک و اهتمام به خوشبختی وی صورت گرفته بود، اساساً کودک در آن سند جهانی تعریف نشده بود! و این به خوبی نمایانگر ضعف و زانوزدن در مقایسه با قوانین و مقررات اسلامی به ویژه فقه شیعه می‌باشد، زیرا فقه شیعه نه ۵۰ و۶۰ سال پیش که این اعلامیه تصویب شده، بلکه از قرن‌ها پیش ضمن اهتمام ویژه به حقوق کودک و آن را با دقت و ظرافت و عنایت به اهمیت تعریف موضوع در هر حکم و مقرارتی تعریف نموده است (۳).

۲-۱- فضای مجازی: فضای مجازی محیطی است که اشیا و اطلاعات و داده‌ها به صورت فیزیکی و ملموس وجود ندارد. مجموعه‌ای از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی بدون در نظرگرفتن جغرافیای فیزیکی است. تعریف دیگری از فضای مجازی عبارت است از محیط الکترونیکی واقعی است که ارتباطات انسانی به شیوه‌ای سریع، فراتر از مرزهای جغرافیایی و یا ابزار خاص، خود، در آن زنده و مستقیم روی می‌دهد. فضای مجازی را می‌توان برای توصیف تمام انواع منابع اطلاعاتی موجود

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

شده از طریق شبکه‌های رایانه‌ای به کار برد، در حقیقت فضای مجازی نوع متفاوتی از واقعیت مجازی و دیجیتالی است که توسط شبکه‌های رایانه‌ای هم پیوند تأمین می‌شود که با اندکی مسامحه می‌توان آن را مترادف با شبکه جهانی اینترنت دانست (۴).

۳-۱- تعریف داده‌پیام و سابقه الکترونیک: داده‌پیام هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش شده و داده‌پیام ذخیره‌شده را سابقه الکترونیک گویند (۵).

چارچوب نظری پژوهش

با ظهور اینترنت، تمایز آشکار بین اشکال گوناگون ارتباطات (یعنی ارتباطات شفاهی، نوشتاری، چاپی و الکترونیک) تا حدودی از بین می‌رود و اینترنت تمامی این اشکال ارتباطات را با همدیگر ترکیب می‌کند: از طریق این رسانه ارتباطی نوین، می‌توان یک گفتار شفاهی را بلافاصله تبدیل به یک پیام نموده و همچنین آن را چاپ کرد و علاوه بر این، آن را به صورت الکترونیک به تعداد نامحدوی از کاربران فرستاد. از این رو می‌توان گفت اینترنت یک رسانه تک‌بعدی، یک‌سویه و تک‌گویانه نیست. اینترنت این امکان را فراهم می‌کند که از یک نقش به نقش دیگر حرکت کرد و دوباره به نقش پیشین بازگشت. در فضای امروزه، نقش رسانه‌ها در جامعه‌پذیری کودکان و جامعه‌پذیری درازمدت بزرگسالان، به طور گسترده مورد قبول قرار گرفته است. با وجود این، برخی فرضیه‌های اساسی درباره اثرات بالقوه رسانه‌ها، در سیاست‌های کنترل رسانه‌ها، تصمیم گیری‌های خود رسانه و هنجارها و انتظارات والدین در زمینه استفاده کودکان از رسانه‌ها، متجلی می‌شوند اغلب نظریه‌های اخیر درباره تأثیر فرهنگی، بر این باورند که رسانه‌ها با عرضه‌کردن نقش‌ها و رفتارهایی که برای ثبات اجتماعی مطلوب هستند و از آنجا که رسانه‌ها نقش صدایی مقتدر را برای همه مردم بر عهده دارند و کودکان زمان قابل توجهی را صرف آن‌ها می‌کنند، در صف اول عوامل جامعه‌پذیرکننده قرار می‌گیرند

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

(۶). از نظر ولمن (Wellman) افراد متفاوت به شبکه‌های متفاوت متصل می‌شوند و می‌توانند برای یک فرد منابع متنوع‌تری فراهم آورند، اما در زندگی واقعی معمولاً با افرادی رابطه برقرار می‌کنند که به خود آنان شباهت دارند و از این جهت منابع موجود در شبکه اجتماعی شخصی خود را کاهش می‌دهند، اما در فضای مجازی شرایط به گونه‌ای دیگر است، عدم شناخت اولیه از کسانی که در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی حضور دارند احتمال ایجاد رابطه میان افراد بسیار متفاوت را فراهم می‌آورد. چنین رابطه‌ای که تنوع بیشتری نسبت به روابط موجود در زندگی واقعی دارند توان شخص را برای دستیابی به منابع بیشتر (به ویژه اطلاعات بیشتر و متنوع‌تر) فراهم می‌آورد، هرچند ممکن است این پیوندها ضعیف پنداشته شوند. ولمن معتقد است اثرات اینترنت در جهت افزایش ارتباطات اینترنتی یکسان نیستند، همچنان‌که ملاحظه می‌شود ولمن اثرات اینترنت را کاملاً در جهت افزایش ارتباطات اجتماعی ارزیابی نمی‌کند، بلکه آن را تابع نوع استفاده‌ای که از آن می‌شود، می‌داند (۷).

ترکل (Turkle) معتقد است فضای مجازی، دنیاهایی را به تصویر می‌کشد که از تخیلات علمی برخاسته‌اند. با این حال برای بسیاری از مردم فضای مجازی بخشی از زندگی روزمره شده است. هنگامی که نامه‌های الکترونیکی خود را می‌خوانیم و یا در یک بحث هم‌زمان اینترنتی شرکت می‌کنیم، در فضای مجازی به سر می‌بریم. در این فضا قادریم ضمن تبادل نظر، شخصیتی مجازی برای خود بیافرینیم، فرصت آشنایی با با اجتماعات جدیدی را داریم که در آن با مردمی از سراسر دنیا ارتباط برقرار کنیم، در حالی که شاید با داشتن روابط صمیمانه، هرگز در دنیای واقعی آن‌ها را ملاقات نکنیم. (۸). مک لوهان (Marshall McLuhan) معتقد است که تحت تأثیر وسایل ارتباط الکترونیکی، انسان‌ها وارد مرحله جدیدی از زندگی اجتماعی می‌شوند، این وسایل جدید به انحصار ارتباط چاپی پایان داده و بیان شفاهی و ادراک سمعی را احیا می‌کند. اکنون تحت تأثیر وسایل الکترونیکی در راه ایجاد چنین جامعه‌ای طرز زندگی، نظام آموزشی، ادبیات، هنرها و به طور کلی همه نظام فرهنگ انسانی دگرگون شده است (۹).

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

پیشینه پژوهش

در پایان‌نامه خود تحت عنوان «تضمین‌های حقوق بشری در حمایت از کودکان در فضای سایبر» بیان می‌دارد که فضای سایبر به عنوان عرصه حق و تکلیف به جهت پیشرفت فناوری ارتباطی و استفاده ارزان و راحت از آن موجب بروز آسیب‌های اجتماعی و بالطبع آن چالش‌های حقوقی می‌گردد. در این میان کودک به عنوان عضوی از جامعه که نیازمند حمایت و توجه ویژه‌ای است در معرض آسیب‌های اجتماعی این فضای جدید قرار دارد. مهم‌ترین سند بین‌المللی در راستای حقوق کودکان کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ می‌باشد که مورد اجماع جهانی قرار گرفته است. بر اساس این کنوانسیون آزادی‌های فکری کودک به رسمیت شناخته شده است و با این پیش‌زمینه با تصویب اسناد مختلف دیگر در راستای حقوق کودک، آزادی بیان، آزادی دسترسی به اطلاعات و توجه به حق حریم خصوصی کودکان مورد بررسی و وثوق بین‌المللی گردیده است. وضعیت خاص کودکان به جهت آسیب‌پذیری و نیاز به حمایت، موجب شده است که در کنار مبحث تضمین‌های حقوق بشری، اعمال محدودیت‌هایی نیز در حمایت از حقوق کودکان در فضای سایبر صورت بگیرد. دسترسی کودکان به فضای سایبر با وجود پیش‌فرض‌های مذکور به توجه به محتوای قانونی نامناسب برای کودکان و محتوای غیر قانونی می‌تواند مخاطره‌آمیز باشد. هرزه‌نگاری سایبری مهم‌ترین و پرخطرترین شکل آسیب اجتماعی فضای سایبر برای کودکان است که در اسناد بین‌المللی و قوانین کیفری داخلی به آن پرداخته شده است. تضمین‌های حقوق بشری در راستای حمایت از کودکان در فضای سایبر، رویه‌های مختلف عام و خاص در حقوق داخلی و بین‌المللی را شامل می‌شود که حمایت از آزادی‌های عام و همچنین اعمال محدودیت‌های حقوق بشری را شامل می‌شود. حمایت و کنترل کودکان در فضای سایبر بر اساس معیارهای مناسب بررسی می‌گردد تا لزوم قانونگذاری و همکاری میان سازمان‌های بین‌المللی، دولت‌ها و صنعت اینترنت و نقش آموزش در افزایش توانایی کاربران فضای سایبر مشخص گردد (۱۰).

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

در پژوهش خود تحت عنوان «حقوق کودکان در فضای سایبر با تأکید بر کنوانسیون حقوق کودک» به بررسی حقوق کودکان با تأکید بر کنوانسیون حقوق کودک در فضای سایبر پرداخته است، هدف از انجام پژوهش، مشخص‌شدن حقوقی است که کودکان در فضای نامحدود سایبر بر اساس کنوانسیون حقوق کودک از آن برخوردار می‌باشند. با توجه به حقوق گسترده ذکرشده برای کودکان در کنوانسیون حقوق کودک، در این پژوهش مفاد کنوانسیون مورد بررسی قرار گرفته و با توجه به محدودیت، در این متن تنها به مطالعه موردی یکی از حقوق مبنایی کودکان، یعنی حق بر آموزش پرداخته شده است. برای انجام این پژوهش از روش تحقیق توصیفی و تحلیلی استفاده شده و ضمن بهره‌گیری از اسناد حقوقی و منابع کتابخانه‌ای از طریق مطالعه کتب، پایان‌نامه‌ها و مقالات موجود در این زمینه و فیش‌برداری از آن‌ها و استفاده از پایگاه‌های اطلاعاتی، منابع اینترنتی و... نسبت به جمع‌آوری اطلاعات و تحلیل موضوع اقدام شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر برخی از بسترهای موجود در فضای سایبر، رسانه‌ها و شبکه‌های مجازی به منظور بهره‌مندی کودک از حقوق خود به ویژه حق بر آموزش می‌باشد و در پایان پیشنهاداتی نظیر توجه بیشتر دولت به حقوق کودکان، توجه ویژه به نهاد خانواده و نقش زنان و مادران، مشارکت‌دادن کودکان در تدوین سند ملی برای حضور کودکان در فضای سایبر، آموزش نحوه استفاده صحیح از فضای سایبر، نظارت و راه‌اندازی شبکه‌های مجازی مطمئن و ایمن برای کودکان ارائه گردیده است (۱۱).

در مقاله خود تحت عنوان «آیین کشف و ابراز دلیل در فضای مجازی» بیان می‌دارد که فرایند کشف، تفتیش و حفاظت از ادله الکترونیکی و نیز ابراز چنین دلایلی از سوی ذی‌نفع در دادگاه حاوی مسائل مهمی است که نیاز به بررسی دارند. اصول و تشریفاتی که در این فرایند به کار گرفته می‌شوند و نیز ضمانت اجرای اقداماتی که صورت می‌گیرد، از جمله این مسائل می‌باشند. به طور کلی، ابراز دلیل و نیز آثار خودداری از ابراز دلیل در موارد قانونی، تابع قوانین عمومی مذکور در مقررات آیین دادرسی است. در عین حال، در مورد ادله الکترونیکی اغلب لازم می‌آید تا برخی قوعد خاص یا تشریفات ویژه این نوع ادله به کار گرفته شوند. این مقاله ضمن شناخت

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

ابزارهای و دلایل مرتبط بافضای مجازی به بررسی تشریفات کشف جرائم مجازی و اعتبار داده‌ها و تشریفات ابراز آن‌ها می‌پردازد و این نکته مهم تأکید دارد که قواعد و تشریفات حاکم بر کشف، نگاهداری و ابراز و استناد به ادله الکترونیکی باید به صورت استاندارد و بدون تفکیک میان دعاوی حقوقی و کیفری ارائه شوند (۱۲).

در مقاله خود تحت عنوان «استنادپذیری و تحصیل ادله الکترونیکی در حقوق کیفری ایران» با گسترش حوزه فناوری اطلاعات در تمامی ابعاد زندگی بشر و همچنین تأثیر آن در حوزه حقوق، بحث اسناد و مدارک ناشی از کارکردهای این فناوری مطرح می‌گردد. مهم‌ترین بخش از دادرسی مربوط به تکنولوژی الکترونیکی ناظر به ادله اثبات دعوا است. حقوق سنتی به دلیل گسترش فناوری‌های نوین با چالش‌های جدیدی رو به رو شده است، به طوری که با جایگزینی ادله غیر قابل رؤیت و غیر ملموس در عرصه تکنولوژی الکترونیکی و فناوری اطلاعات و ارتباطات با ادله ملموس و قابل رؤیت، مقامات قضایی با مشکلات عدیده‌ای در زمینه تحقیق، تفتیش و جمع‌آوری ادله مواجه شده‌اند. دلایل الکترونیکی انعکاس متفاوتی از سایر دلایل مطروحه در دنیای فیزیکی دارند و به علت دارابودن ویژگی‌های منحصر به فرد خود مستلزم قواعد و تدابیر جدیدی می‌باشند. به همین خاطر بحث ارزش اثباتی و همچنین جمع‌آوری و حفظ تمامیت و اعتبار آن‌ها برای ارائه در رسیدگی‌های قضایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (۱۳).

ادله اثبات الکترونیک

ادله الکترونیک هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش شده و شامل موارد زیادی از جمله فیلم، عکس و پیام‌های الکترونیکی می‌شود و بر اساس ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیک ایران ادله و اسناد اثبات دعوا ممکن است به صورت داده‌پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی داده‌پیام را صرفاً به دلیل شکل آن رد کرد.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

۱ـ ماهیت استنادپذیری ادله

استنادپذیری ادله الکترونیک عبارت از واجد اعتباربودن داده‌های الکترونیکی در محضر دادگاه و ایفای نقش در صدور رأی مقتضی است. برای این‌که دلیل الکترونیک قابل استناد باشد، علاوه بر این‌که مطابق ماده ۶ قانون تجارت الکترونیک نوشته محسوب شوند، باید واجد چند شرط باشد: نخست قابلیت ارائه، در محیط‌های رایانه‌ای ضبط اسناد باید به گونه‌ای باشد که در موارد لزوم، امکان ارائه و بازتولید آن میسر و قانون اعتبار آن را به رسمیت شناخته باشد، در غیر این صورت در موقع اختلاف، قابلیت ارائه به دادگاه یا مراجع حل اختلاف را نخواهد داشت؛ دوم اصالت، اطلاعات رایانه‌ای به سهولت قابل تغییرند و کپی‌برداری از آن‌ها به سهولت صورت می‌گیرد. از این رو امکان تشخیص اصل از کپی به آسانی امکان‌پذیر نیست؛ سوم قابلیت ایجاد علم عادی، علم به معنی آگاهی انسان نسبت به ماهیت وقایع و پدیده‌های اطراف است، حالتی است که در نتیجه سنجش قراین، شواهد و اوضاع و احوال حاکم بر پدیده‌های خارجی به دست آمده و با حصول آن امکان هرگونه مخالفت از بین می‌رود (۱۴). همچنین از دیگر شرایط در دسترس‌بودن (ماده ۱۱ ق.ت.ا) به معنی اجازه چاپ یا ذخیره اطلاعات توسط سیستم رایانه‌ای می‌باشد و قابلیت درک (ماده ۱۱ ق.ت.ا) به معنی قابلیت خوانده‌شدن اطلاعات برای مخاطب و قانونی‌بودن (ماده ۱۴ ق.ت.ا)، یعنی اطلاعات همان چیزی که نشان می‌دهد، باشد، توسط همان فردی که قصد ایجاد یا ارسال آن را داشته، ایجاد یا ارسال شده باشد، در زمان مورد ادعا ایجاد، ارسال یا دریافت شده باشد و مطابق مجوز نگهداری یا تکثیر شده است و نیز قابلیت انتساب (ماده ۱۸ ق.ت.ا) را می‌توان نام برد.

۲ـ ابزارهای تولید داده‌پیام

همانطور که در تعریف داده‌پیام در ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک آمده است، اطلاعاتی که با وسایل الکترونیکی، نوری یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید می‌شوند، داده‌پیام هستند. هر نوع وسایل الکترونیکی، نوری یا فناوری‌های جدید مثل نرم‌افزارها،

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

برنامه‌های کامپیوتری که روزانه پیشرفته‌تر می‌شوند را شامل می‌شوند (۱۵). داده‌پیام ممکن است توسط انسان ایجاد شده و یا حاصل عملکرد خودکار رایانه باشد، مانند محاسبات و تحلیل‌هایی که به وسیله خود رایانه و از طریق به کارگیری نرم‌افزار و دریافت اطلاعات از وسایل دیگر مانند حسگرهای دور از رایانه صورت گیرد (۱۶).

۳ـ انواع داده‌پیام از لحاظ محیط ایجاد

۱-۳- داده‌پیام مطمئن: داده‌پیام مطمئن داده‌پیامی است که در یک سیستم اطلاعاتی مطمئن ایجاد شود، لذا قانونی محسوب می‌شود و بر اساس ماده ۱۴ ق.ت.ا ایران: کلیه «داده‌پیام»هایی که به طریق مطمئن ایجاد و نگهداری شده‌اند، از حیث محتویات و امضای مندرج در آن، تعهدات طرفین یا طرفی که تعهد کرده و کلیه اشخاصی که قائم مقام قانونی آنان محسوب می‌شوند، اجرای مفاد آن و سایر آثار در حکم اسناد معتبر و قابل استناد در مراجع قضائی و حقوقی است. مفهوم مخالف این ماده این است که اگر ایجاد قانونی نباشد، داده‌پیام معتبر نبوده و قابل استناد نمی‌باشد.

۲-۳- داده‌پیام غیر مطمئن: داده‌پیام غیر مطمئن، یعنی ایجاد داده‌پیام مطمئن نباشد و داده‌پیام در یک سیستم اطلاعاتی غیر مطمئن ایجاد شود، لذا بر اساس ماده ۱۵ ق.ت.ا ایران اصل بر این است که این داده‌پیام قابل انکار و تردید می‌باشد، مگر این‌که اصالت آن ثابت شود.

ضرورت رعایت کودکان در فضای مجازی

مطابق ماده ۳۵ قانون تجارت الکترونیک اطلاعات اعلامی و تأییدیه اطلاعات اعلامی به مصرف‌کننده باید در واسطی با دوام، روشن و صریح بوده و در زمان مناسب و با وسایل مناسب ارتباطی در مدت معین و بر اساس لزوم حسن نیت در معاملات و از جمله ضرورت رعایت افراد ناتوان و کودکان ارائه شود.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

حق بر حریم خصوصی و حفظ کرامت کودک در فضای مجازی

عصر حاضر را «عصر جریان‌های اجتماعی و تحول» نیز نامیده‌اند، تحول در عقاید، انگاره‌ها، پیام‌ها و ارزش‌ها. در چنین برهه‌ای از زمان که فضای مجازی جهان را به دهکده‌ای کوچک مبدل کرده و مردم جهان را از کوچک و بزرگ با فرهنگ و باورهای متفاوت با یکدیگر مرتبط نموده، مباحث تربیتی فرزندان را با چالش رو به رو ساخته است. در شرایطی که فرزندان با هدایت والدین باید الگویی مناسب برای خود برگزینند و مسیر زندگی خویش را انتخاب کنند، با ورود به این دهکده جهانی، به دنیایی بی‌انتها متصل شده و با آن خو می‌گیرند و طبق راه ورسم آن رشد نموده و بلوغ جسمی و روحی پیدا می‌کنند. در چنین فضایی که فرزندان به ارتباطات انسانی و واقعی اطرافیان و مسائل اجتماعی پیرامون خویش کم‌توجه و در برخی از اوقات بی‌توجه شوند، این هشداری جدی برای خانواده‌ها محسوب می‌شود که باید درصدد رفع این مشکل برآیند، زیرا ممکن است صدمات جبران‌ناپذیری را سبب شده و دیگر توان کنترل فرزندان خود را از دست بدهند (۱۷).

حریم خصوصی، قلمروی از زندگی شخصی است که به صورت عرفی و قانونی انتظار می‌رود دیگران بدون رضایت شخص به آن وارد نشوند و بر آن کنترل نداشته باشند. قائل‌بودن به حریم خصوصی کودک در ظاهر با تکلیف والدین به تربیت او تعارض دارد، زیرا تربیت کودک مستلزم کنترل و نظارت بر ارتباط وی با دیگران و اطلاعات در دسترس اوست که با توسعه فناوری‌های ارتباطاتی و اطلاعاتی، نمود بیشتری یافته است. کنوانسیون حقوق کودک با لحاظ‌کردن امکان دخالت بر اساس قانون، لزوم لحاظ کردن منافع عالیه کودک و اولویت حق بر تربیت بر حق حریم خصوصی کودک، راه را برای ورود به این حریم و تربیت کودک باز می‌گذارد (۱۸). کنوانسیون حقوق کودک در ماده ۱۶ به طور خاص به حریم خصوصی کودک اشاره نموده است:

ـ در امور خصوصی، خانوادگی یا مکاتبات هیچ کودکی نمی‌توان خودسرانه یا غیر قانونی دخالت کرد یا هتک حرمت نمود.

ـ کودک در برابر این‌گونه دخالت‌ها یا هتک حرمت‌ها مورد حمایت قرار دارد.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

حفظ کرامت کودک مستلزم همراهی دولت و خانواده و بخش خصوصی است، بدین منظور راه‌کارهایی عملی از سوی مسؤولین امر ارائه گردیده، از جمله:

ـ کنترل والدین توسعه راه‌کارهای هوشمند امین (انارستان): ابزار کنترل والدین انارستان شامل ۲ برنامک کاربردی روی گوشی همراه با سیستم عامل اندروید است که روی تبلت‌های اختصاصی‌شده و یا گوشی‌های هوشمند انارستان می‌تواند شرایط استفاده مفید از فضای مجازی را مطابق سیاست‌های کلی انارستان و سیاست‌های اختصاصی والدین فراهم آورد.

ـ دنیای درسا: خانواده‌ها می‌توانند با نصب برنامه دنیای درسا به راحتی گوشی یا تبلتی را که در اختیار فرزندشان است، کنترل و مدیریت کنند؛ از طریق این اپلیکیشن، والدین می‌توانند برنامه‌هایی که فرزندشان اجازه دسترسی دارد را به همراه زمان‌بندی استفاده از هر برنامه تنظیم کنند.

ـ نرم‌افزار کنترل والدین سانیار، محصول شرکت آروکو فناوران پیشگام: برای این کار تنها کافی است نرم‌افزار سانیار را بر روی گوشی فرزند دلبندتان نصب نموده و در نرم‌افزار ثبت نام گردد، سپس تبلت یا گوشی را به کودک خود بدهید. پس از گذشت چند ساعت متوجه خواهید شد که کودک شما با گوشی چه کارهایی کرده و وارد کدام اپلیکیشن‌ها شده و در واقع از کدام یک استفاده نموده است.

ـ سامانه مراقبت از خانواده در دنیای مجازی (SFP): یکی دیگر از نرم‌افزارهای فارسی‌زبانی که به خانواده‌ها و والدین کمک می‌کنند تا فرزندانشان را از آسیب‌های ناشی از مشاهده محتواهای نامناسب شبکه‌های اجتماعی، وب‌سایت‌ها و نرم‌افزارها محافظت کند و دسترسی آن‌ها به این‌گونه موارد را مسدود سازند، سامانه مراقبت از خانواده (Super Family Protector) است.

ـ برنامک کنترل فرزند شقایق.

ـ برنامک کنترل تماس و پیامک فرزند، محصول گروه شارکو (۱۹).

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

نقض حقوق کودکان در فضای مجازی و آثار و پیامدهای آن

حقوق کودک ایجاد شده است تا جلوی ناقضین حق کودک را گرفته شود. طبق شواهد، از ناقضین اصلی حقوق کودک، والدین او هستند، همانطور که یکی از اصلی‌ترین مدافعان حقوق و منافع او نیز، والدین محسوب می‌شوند. بنابراین صرف پدر یا مادربودن به این معنی نیست که آن‌ها لزوماً کاری می‌کنند که به نفع کودک است، یعنی والدین نیز ممکن است اشتباه کنند. از طرف دیگر حفظ منافع کودک، به دلیل آسیب‌پذیری‌اش، وظیفه همه ماست، حتی اگر پدر و مادر این کار را نکنند، افراد جامعه موظف به رعایت و حفظ حقوق کودک هستند. انتشار تصاویر کودک و اطلاعات مربوطه، در حال و آینده می‌تواند به کودک آسیب بزند، پس خانوادگی یا شخصی‌بودنش، جلوی مضرات احتمالی‌اش را نمی‌گیرد. این نکته هم گفتنی است که نه‌تنها کودک که بلکه همه می‌توانند از آثار احتمالی انتشار تصاویر امروز کودک در حال و آینده‌اش کاملاً مطمئن باشند. بنابراین درخواست کودک و رضایتش برای به اشتراک‌گذاشتن تصاویرش دلیل مناسبی برای انجام این کار نیست (۲۰). کودکان که پیش از این به عنوان یکی از مهم‌ترین و در عین حال آسیب‌پذیرترین اقشار جامعه همواره به نحو جدی در معرض انواع بزه‌دیدگی و صدمات جبران‌ناپذیر جسمی، روانی، اجتماعی و... قرار داشته‌اند، به لحاظ شرایط ویژه و کاربرد وسیع فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در عصر حاضر، بیش از هر زمان دیگر در معرض خطر قرار گرفته‌اند. نتیجه این امر، تأیید و تأکید نظام‌های حقوقی و اجتماعی مختلف، اعم از داخلی و بین‌المللی بر اصل لزوم حمایت ویژه از کودکان و نوجوانان می‌باشد. در پرتو اصل فوق و صرف نظر از مباحث مربوط به بلوغ و سن مسؤولیت کیفری، یکی از ضروری‌ترین عناصر محافظت از این گروه سنی، تعیین مرز بزرگسالی و کودکی، به منظور تعیین افراد مشمول این قلمرو حمایتی می‌باشد. نقض جنبه‌های گوناگون حریم خصوصی یکی از دامنه‌های گسترده برای ورود صدمه به این گروه سنی است که آنان را در آستانه خطر قرار می‌دهد و بستری بالقوه برای گستره وسیعی از آسیب‌ها و مخاطرات ناشی از بزه‌دیدگی و بزه‌کاری قلمداد می‌گردد. در این راستا، با عنایت به پیشرفت فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، از جمله

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

مهم‌ترین چالش‌های پیش روی کودکان و نوجوانان در این خصوص می‌توان به مخاطرات ناشی از حضور ناگزیر این گروه سنی در دو محیط رایج برای آنان یعنی مدرسه و فضای سایبر اشاره نمود که هر یک دربردارنده موضوعات و پیامدهای گوناگونی است و مستلزم پیش‌بینی تدابیر کیفری و غیر کیفری در سیاست جنایی جامع به منظور پاسخ‌دهی و پیشگیری در این زمینه می‌باشد (۲۱). آسیب‌ها و خطرات بالقوه موجود برای کودکان در سراسر جهان را می‌توان در سه دسته کلی هدف‌گیری تجاری و تبلیغاتی، بهره‌برداری و استثمار جنسی کودکان و نقض حریم خصوصی آن‌ها تقسیم کرد.

۱ـ نقض حریم خصوصی

فناوری اطلاعات و ارتباطات به سرعت به جمع‌آوری اطلاعات شخصی افزوده است و افزایش نقض حریم خصوصی کودک در فضای مجازی به ویژه اینترنت، نگرانی‌های زیادی را برای کاربران به وجود آورده است، به طوری که اگر اشخاص مطمئن باشند، اطلاعات هویتی و شخصی آنان در مقابل اشخاص ثالث فاش نمی‌شود، آن‌ها تمایل زیادی به استفاده آزادانه از اینترنت دارند. نمونه‌هایی از نقض حریم خصوصی کودکان به شرح زیر خواهد بود:

ـ گردآوری داده‌های شخصی برای هدف غیر قانونی یا نامشروع، افشا و انتقال آن.

ـ گردآوری داده‌های شخصی بدون جلب رضایت و افشا و انتقال آن.

ـ گردآوری داده‌های شخصی از طریق روش‌های غیر قانونی یا به صورت سری یا هک اطلاعات والدین کودک.

ـ گردآوری داده‌های نادرست، ناقص یا قدیمی.

ـ نقض اصل ناشناس در گردآوری داده‌ها در موارد غیر ضروری یا بدون اجازه (۲۲).

بر اساس ماده ۵۸ قانون تجارت الکترونیک ذخیره، پردازش و یا توزیع «داده‌پیام»های شخصی مبین ریشه‌های قومی یا نژادی، دیدگاه‌های عقیدتی، مذهبی، خصوصیات اخلاقی و «داده‌پیام»های راجع به وضعیت جسمانی، روانی و یا جنسی اشخاص بدون رضایت صریح آن‌ها به هر عنوان غیر قانونی است. مدارس، کانون‌ها و مراکز آموزشی،

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

ورزشی، تفریحی، سایت‌ها و... از جمله مراکزی هستند که بنا به مقضیات و ضروریات جهت خدمات‌دهی اطلاعات مشخصی از کودکان را با رضایت والدین ذخیره می‌نمایند، ولی با این حال مدت زمان ذخیره اطلاعات و نیز نگهداری اطلاعات پس از خاتمه خدمات‌دهی از جمله مواردی است که دچار خلأ قانونی است.

در تجمیع مطالب این بخش باید یادآورد شد که کودکان در اینترنت بخش قابل توجهی از اطلاعات شخصی خود را در محیط‌هایی چون اتاق‌های گفتگو شبکه‌های اجتماعی، سایت‌های بازی آنلاین و مثل آن افشا می‌کنند که جمع‌آوری غیر قانونی آن‌ها تهدیدی جدی برای حریم خصوصی آن‌ها به شمار می‌آید، چراکه هرگز مشخص نیست که این اطلاعات به دست چه کسانی می‌افتد و چگونه مورد استفاده قرار می‌گیرند. چنین وضعیتی می‌تواند کودکان را در معرض استفاده‌های تجاری از اطلاعات آن‌ها با هدف‌گیری تبلیغاتی قرار دهد (۲۳).

اگرچه در ماده ۵۷ قانون تجارت الکترونیک مقرر گردیده تبلیغ و بازاریابی برای کودکان و نوجوانان زیر سن قانونی به موجب آیین‌نامه‌ای است که در ماده ۷۹ این قانون خواهد آمد، ولی در عمل در این آیین‌نامه که مصوب ۱۳۸۵/۹/۱۲ می‌باشد، کلمه‌ای در مورد حقوق کودک اشاره نشده است.

۲ـ بازی‌های آنلاین

در سراسر جهان کودکان و نوجوانان بخشی از اوقات خود را به درگیرشدن با بازی‌های آنلاین می‌گذرانند و گاه از شبکه‌های اجتماعی برای آشنایی با همسن و سال‌های خود و آزمودن چگونگی ارتباط با دیگران استفاده می‌کنند، بی‌تردید فراگیر بودن تکنولوژی‌های مربوط به فضای مجازی محدودکردن دسترسی کودکان و نوجوانان را به امری ناممکن تبدیل می‌کند (۲۲).

۳ـ سوءاستفاده جنسی

هر کسی حق آزادی بیان را دارد. این حق صرف نظر از مرزها شامل آزادی جستجو، دریافت و انتقال اطلاعات و ایده‌های مختلف که به صورت شفاهی، کتبی یا چاپی، در

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

فرم هنر یا از طریق رسانه‌های دیگر که او انتخاب می‌کند، می‌باشد (۲۴)، البته با توجه به این‌که دورزدن برخی محدودیت‌ها با انواع ابزارهای خاص امکان‌پذیر است بدیهی است، تلاش برای محافظت از کودکان به صورت آنلاین می‌تواند منجر به تضاد با حقوق ازادی بیان بزرگسالان شود (۲۵).

آموزش کودکان، والدین و معلمان در مورد ایمنی کودکان و استفاده مسؤولانه از فناوری اطلاعات و ارتباطات از ضروریات است، چراکه ایمن‌نگه‌داشتن کودکان به صورت آنلاین چالش‌برانگیز است. حمله سایبری نسبت به جوانان رو به افزایش بوده و فشارهای آنلاین که می‌توانند تأثیرات طولانی‌مدت بر روی آن‌ها و سلامت زندگی آن‌ها داشته باشد، در حال افزایش هستند (۲۶).

ایمنی آنلاین یک چالش و فرصتی در جامعه برای همکاری صنعت، دولت و جامعه مدنی برای ایجاد اصول و اقدامات ایمنی است. صنعت می‌تواند مجموعه‌ای از رویکردهای فنی، ابزار و خدمات را برای والدین و فرزندان ارائه دهد. این‌ها می‌توانند شامل ارائه ابزارها به منظور توسعه سیستم‌های جدید تأیید سن یا قراردادن محدودیت در مصرف محتوا و خدمات کودکان و یا محدودکردن افرادی که کودکان با آن‌ها ممکن است تماس داشته باشد یا زمان‌های آنلاین‌شدن کودکان باشد (۲۷).

در دنیای امروز ما ناگزیر از آموزش تکنولوژی به کودکان هستیم، زیرا کودک برای آماده‌شدن و ورود به دنیای تکنولوژی باید آموزش لازم را ببینند. بحث هوشمندسازی مدارس هم به همین صورت است که کم‌کم آن‌ها را با دنیای دیجیتال آشنا می‌کند. به علاوه کار با کامپیوتر هم حتماً باید قوانین خاص خود را داشته باشد و حتماً باید مدت زمان مشخصی را به این کار اختصاص داد، در ضمن باید در نظر بگیریم که امکان دارد کودکان دوستانی در اینترنت پیدا کنند. بنابراین این کار حتماً باید با نظارت والدین انجام شود. والدین باید از نزدیک در جریان کار آن‌ها باشند و به کودکان هم یاد بدهند که همیشه به اطلاعات مجازی هرسایتی نمی‌توان اطمینان کرد (۲۸).

در دهه اخیر پدیده سوءاستفاده جنسی و هرزه‌کاری کودکان که عمدتاً از طریق فریب و جمع‌آوری اطلاعات کودک در فضای وب صورت می‌گیرد. نگرانی جدی در

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

جامعه بین‌المللی ایجاد کرده است حال باید دید که حقوق بشر بین‌الملل برای جلوگیری از طعمه قرارگرفتن کودکان چه راه‌کارهای را پیش‌بینی کرده است. مبنای حقوقی اصلی برای دسترسی آزاد کودکان به محتویات اینترنتی را می‌توان ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی دانست. این ماده بر این نکته تأکید دارد که هر کسی از حق آزادی بیان برخوردار است که شامل آزادی تفحص، دریافت و انتقال اطلاعات می‌شود، این‌ها دربرگیرنده همه عقاید، صرف نظر از ملاحظات مرزی، خواه به صورت شفاهی، مکتوب چاپی و به صورت هنری و هر رسانه دیگر است. به طور خاص‌تر ماده ۱۷ کنوانسیون حقوق کودک اشاره می‌دارد که کودکان باید به تمامی منابع گوناگون ملی و بین‌المللی اطلاع‌رسانی، به ویژه منابعی که برای سلامت جسمی و روانی وی مفید هستند. دسترسی داشته باشند. این ماده در ادامه به تمایل کشورهای عضو به تشویق وسایل ارتباط جمعی در راستای کاربری‌های اجتماعی و فرهنگی و نیز همکاری‌های بین‌المللی دولت‌ها عضو در این زمینه تأکید می‌کند (۲۳).

نگاه میثاق بین‌المللی حقوق بر قضیه فضای مجازی و کودکان

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی بر لزوم تضمین آزادی بیان که شامل انتقال و دریافت آزاد اطلاعات از طریق هر رسانه‌ای می‌شود، تأکید دارد، اما باید دقت داشت که این حق از جمله معدود حقوقی است که توسط این سند بین‌المللی مشمول محدودیت شده است. میثاق بدین نکته اشاره می‌دارد که اعمال حقوق تصریح‌شده در ماده ۱۴ مستلزم حقوق و مسؤولیت‌های خاصی است و می‌تواند در صورت مغایرت با احترام به حقوق و حیثیت دیگران، حفظ امنیت ملی و با نظم حقوقی و سلامت با اخلاق عمومی مشمول محدودیت شود. بی‌شک نقض حریم خصوصی کودک و با قراردادن وی در معرض محتویات غیر اخلاقی از جمله مواردی هستند که طبق تصریح میثاق خط قرمزی برای آزادی دریافت و انتقال آزاد اطلاعات به شمار می‌روند. از سوی دیگر ماده ۲۴ کنوانسیون حقوق کودک مقرر می‌دارد که کشورهای عضو متعهد هستند تا از کودکان در مقابل همه اشکال سوءاستفاده و استثمار جنسی حمایت به عمل آورند.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

بدین‌منظور همه کشورهای عضو باید همه اقدامات مقتضی ملی، دوجانبه و چندجانبه را برای جلوگیری از تشویق یا وادارکردن کودکان به شرکت در هرگونه فعالیت جنسی غیر قانونی و استفاده استثماری از کودکان در اعمال غیر اخلاقی انجام دهند (۲۹). همچنین زورگویی سایبری (۳۰) و حق رهایی از خشونت، چه جسمی و چه روانی (۳۱)، از جمله مواردی هستند که در کنوانسیون حقوق کودک مورد توجه قرار گرفته است.

حسن نیت در ارتباطات الکترونیک نسبت به کودکان

۱ـ مفهوم

حسن نیت عبارتست از وجود صداقت و اخلاص در انعقاد یا اجرای قرارداد و عدم آگاهی از موضوعاتی که شخص را در مظان اتهام قرار می‌دهد و به بیان دیگر اعتقاد درونی فرد به‌صحت عمل حقوقی خویش (۳۲). یکی از اصولی که اراده طرفین قرارداد بر پایه آن تفسیر می‌گردد، حسن نیت است. حسن نیت را می‌توان مبنای بسیاری از قوانین و یا قواعد حقوقی، مانند ممنوعیت سوءاستفاده از حق یا ممنوعیت معاملات ناعادلانه و حمایت از طرف ضعیف قرارداد دانست (۳۳).

در ایران تنها قانونی که به نقش حسن نیت در تفسیر اشاره کرده، ماده ۳ قانون تجارت الکترونیک می‌باشد. این ماده مقرر می‌دارد: «در تفسیر این قانون همیشه باید خصوصیت بین المللی، ضرورت توسعه هماهنگی بین کشورها در کاربرد آن و رعایت لزوم حسن نیت توجه کرد.»

علی‌رغم مطالب صدرالتوصیف به نظر می‌رسد تعریف حسن نیت در قراردادهای الکترونیک از سایر قراردادها متفاوت باشد. بنابراین می‌توان حسن نیت را این‌گونه تعریف نمود: حسن نیت در قراردادهای الکترونیک ارسال اطلاعات صحیح و ارائه اطلاعات ضروری، کافی و متناسب برای مخاطب است، به نحوی که مخاطب به طور متعارف به آن اطلاعات اعتماد کرده و بر اساس آن عمل نماید.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

پس از پذیرش حسن نیت آنگاه که نوبت به تشخیص مصداق حسن نیت می‌رسد عرف باید به عنوان معیار نهایی داوری کند (۳۴).

ممنوعیت معاملات ناعادلانه و حمایت از کودکان و طرف ضعیف قرارداد

مقررات حمایتی از مشتریان به ویژه از مصرف‌کنندگان در محیط الکترونیک بدین جهت وضع می‌شوند که خصوصاً در مورد فروشگاه‌های مجازی، سایت‌ها توسط فروشندگان طراحی می‌شوند، کالاها و خدمات به صورتی که آن‌ها مایل باشند ارئه می‌گردند و شروط معامله و نحوه پرداخت یک طرفه توسط آنان تعیین می‌شود، لذا مشتریان نقش تعیین‌کننده‌ای جز پذیرش آنچه به آنان ارائه شده و دادن سفارش و پرداخت وجه ندارند و برای آن‌ها امکان مذاکره و رفع ابهام موجود نیست. علاوه بر این، چه بسا در مورد قانون حاکم بر معامله و مرجع صلاحیت‌دار برای رسیدگی به اختلافات احتمالی نیز در وبگاه توسط فروشنده پیش‌بینی‌های شده باشد که با مصالح مشتریان سازگار نباشد (۳۵)، این‌گونه اقدامات بعضاً سوءاستفاده از حق تلقی می‌شوند که البته این مفهوم یکی از مصادیق قاعده معروف «لاضرر» می‌باشد که مبنای آن نه‌تنها در فقه امامیه، بلکه در فقه اهل سنت نیز سابقه‌ای به قدمت تاریخ اسلام دارد. به استناد قاعده لاضرر، سوءاستفاده از حق همواره در تاریخ اسلام ممنوع بوده است (۳۶). همچنین حدیث نبوی «لاضرر و لاضرار فی الاسلام» مبین ممنوعیت مصادیق و جلوه‌های متفاوت اضرار از جمله سوءاستفاده از حق می‌باشد.

از جمله مقررات حمایتی می‌توان به رعایت عدالت و انصاف، لزوم حسن نیت در معاملات و از جمله ضرورت رعایت افراد ناتوان و کودکان (ماده ۳۵ ق.ت.ا)، غیر مؤثر بودن شروط غیر منصفانه به ضرر مصرف‌کننده (ماده ۴۶ ق.ت.ا) و ممنوعیت تبلیغات فریبنده و مشتبه‌کننده (ماده ۵۰ و ۵۲ ق.ت.ا) را نام برد.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

معیارهای احراز عدم حسن نیت نسبت به کودکان

در قراردادهای الکترونیک عدم ارائه اطلاعات کافی و مؤثر در تصمیم‌گیری و بعضاً سوءاستفاده برخی تولیدکنندگان از حقوق انحصاری خود در قالب سوءعرضه، فریبکاری در قراردادها و تبلیغات فریبنده جهت تأثیرگذاری بر کودکان جهت خرید کالا از موارد احراز عدم حسن نیت می‌باشد، مثلاً ممکن است صاحب حق اختراع، از حق انحصاری خود بر شیوه‌های ضد رقابتی سوءاستفاده کند، مضافاً به این‌که اگر حق اختراع به دارنده آن امکان انحصارگرایی و اقتدارطلبی در معامله را اعطا نماید، این خطر جدی‌تر خواهد بود (۳۷).

در ارتباطات الکترونیک به لحاظ وضعیت ویژه و انعقاد قرارداد در فضای مجازی و عدم حضور فیزیکی طرفین احتمال هرگونه سوءاستفاده وجود دارد، بدین منظور قانونگذار در مواد ۳۳ و ۳۴ قانون تجارت الکترونیک جهت جلوگیری از سوءاستفاده، فروشندگان و ارائه‌کنندگان کالاها و خدمات را ملزم به ارائه اطلاعاتی نموده تا در حد امکان مصرف‌کننده در محیط عادلانه‌ای اقدام به قبول ایجاب نماید، لذا عدم رعایت موارد قانونی بیان‌شده در مواد فوق‌الذکر که به عنوان حداقل اطلاعات یاد شده است و نیز سایر شرایطی که در فصل حمایت از مصرف‌کننده قانون تجارت الکترونیک لحاظ گردیده، مصادیقی از معیارهای احراز عدم حسن نیت تلقی می‌شود، لذا با توجه به این خصیصه در مقام تفسیر قرارداد نمی‌توان به قصد طرفین استناد نمود، چراکه صرف احراز موارد فوق‌الذکر معیاری جهت عدم وجود حسن نیت می‌باشد. منظور این‌که در اینجا رفتار و عملکرد طرفین معیار محسوب می‌شود نه قصد آن‌ها، اگر طرفین قصد سوءاستفاده نداشته، ولی از عملکرد آن‌ها عدم حسن نیت احراز شود، صرف قصد ملاک حسن نیت تلقی نمی‌شود. همچنین در مقام تفسیر بر اساس حسن نیت نمی‌توان همیشه انتظار رویه واحدی در تفاسیر داشت، چراکه برخی مواقع مقتضیات قرارداد طرفین و اوضاع و احوال حاکم بر آن، ایجاب می‌نماید اصل حسن نیت اقتضای تفسیری را داشته باشد که نتیجه آن رسیدن به اهدف عالیه این اصل به عنوان هنجار واقعی تفسیر می‌باشد، لذا مقتضیات عملکری طرف قرارداد می‌تواند معیاری جهت احراز عدم

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

حسن نیت وی جهت رعایت کودکان باشد. همچنین بر اساس ماده ۵۲ ق.ت.ا تأمین کننده باید به نحوی تبلیغ کند که مصرف‌کننده به طور دقیق، صحیح و روشن اطلاعات مربوط به کالا و خدمات را درک کند، لذا نباید به گونه‌ای تبلیغ کند که سبب فریب یا اغفال کودکان شود.

با توجه به مراتب موصوف و تأکید قانونگذار دائر بر رعایت حسن نیت در مواد ۳ و ۳۵ قانون تجارت الکترونیک به نظر می‌رسد رعایت این اصل در کلیه قراردادهای الکترونیکی با جنبه داخلی و بین‌المللی لازم‌الرعایه و توافق برخلاف این مؤلفه فاقد اعتبار باشد.

حسن نیت در عملکرد نمایندگان الکترونیک

درست نیست نماینده مستقل را چیزی بیش از ابزار کاربران بدانیم، چون این موضوع علی‌رغم این واقعیت که در انعقاد و یا اجرای قرارداد، کاربر به طور مستقیم درگیر و یا «مورد مشورت» نماینده الکترونیکی قرار نمی‌گیرد، دلالت بر این دارد که کاربر مسؤول تمامی فعل و ترک فعل نماینده می‌باشد، حتی در صورتی که درست عمل ننماید. با این حال رفتار هر دو، یعنی کاربر و نماینده الکترونیکی با هم مرتبط هستند. به عبارت دیگر فرد بایستی پارامترها و شرایط ارجاعی که کاربر از پیش تعیین کرده و نیز پارامترهای تعیین‌شده توسط نماینده را مورد شناسایی و بررسی قرار دهد. هر دوی این‌ها بایستی بر اساس حسن نیت و ضرورت‌های رفتار منصفانه عادلانه صورت پذیرد (۳۸).

یکی از معیارهای مهم برای رفتار قراردادی در سیستم قانون مدنی، شرط لزوم مذاکره، انعقاد و انجام قرارداد با حسن نیت می‌باشد. فرض بر این است که در زمان مذاکره و اجرای قرارداد توسط نمایندگان الکترونیکی، این نمایندگان بایستی خود را با استانداردهای رفتاری هماهنگ سازند (۳۹).

قانونگذار در بند «م» ماده ۲ ق.ت.ا، اگرچه صراحتاً نماینده الکترونیکی را تعریف ننموده، ولی در این بند شخص را اعم از شخص حقیقی یا حقوقی و یا سیستم‌های

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

رایانه‌ای تحت کنترل آنان قلمداد می‌نماید که منظور از سیستم رایانه‌ای تحت کنترل همان نماینده الکترونیکی می‌باشد. همچنین در بند «ب» ماده ۱۸ مقرر می‌دارد که اگر داده‌پیام به وسیله سیستم اطلاعاتی برنامه‌ریزی شده یا تصدی خودکار از جانب اصل ساز ارسال شود، منسوب به اصل ساز است. بنابراین قانونگذار ایران برای نمایندگان الکترونیکی شخصیت حقوقی مجزایی قائل نگردیده و همواره عملکرد آن را منتسب به شخص اصل ساز یا مخاطب می‌داند، لذا در عملکرد نماینده الکترونیکی نیز احراز حسن نیت الزامی می‌باشد و هرگونه عملکرد خلاف حسن نیت نسبت به کودکان ممکن است آثار حقوقی اقدامات نماینده الکترونیکی را تحت تأثیر قرار دهد.

نتیجه‌گیری

کودکان به عنوان یکی از اقشار آسیب‌پذیر، از جمله بزه‌دیدگان جدی جهان امروز و قربانیان رواج فناوری‌های نوین ارتباطات و اطلاعات می‌باشند. با توجه به مطالب پیش گفته، نقض حریم خصوصی اشخاص اساساً یکی از امور رایج در جوامع بشری است که در مورد کودکان، به طور خاص زمینه‌ای جدی برای آسیب و تبعات نادیده‌گرفتن حقوق کودک و تأثیر آن در آینده به شمار می‌رود. یکی از وجوه اهمیت بحث در این است که کودکان امروز معمولاً جزء آسیب‌پذیرترین قشر از کاربران فضای مجازی هستند که آثار زیان‌بار آن اعم از مشکلات اجتماعی، فرهنگی، شخصیتی در جامعه به طور جدی آینده آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به همین جهت پیشگیری و جلوگیری از سوءاستفاده ابزاری از کودکان و شناساندن حقوق کودک به والدین و پذیرش واقعیت وجودی کودک مستلزم تلاش مسؤولان ذی‌ربط برای شناساندن حقوق کودکان به عنوان اعضای جامعه فردا می‌باشد، هرچند رشد علم و دانش و ارتقای تمدن بشری موجب تقلیل ارتکاب برخی از افراد از سوءاستفاده کودکان شده‌اند. برای حمایت از کودکان در این عرصه، لازم است قلمرو بحث در دو زمینه مشخص گردد: اول، دوران کودکی و نوجوانی؛ دوم، دامنه حریم خصوصی. در تعریف دوران کودکی و نوجوانی، سن بلوغ

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

شرعی برای تعیین مسؤولیت کیفری قابل طرح است و منافاتی با تعیین سن بالاتر (مثلاً هجده سالگی) برای حمایت بیشتر از این قشر آسیب‌پذیر ندارد و اساساً با اصل لزوم حمایت ویژه سازگارتر است. در میان ابعاد مختلف حریم خصوصی، فضای سایبر و مدرسه دو حوزه مهم می‌باشند که در آن‌ها زمینه نقض حریم خصوصی کودکان بیشتر وجود دارد، ولی از آنجا که موضوع حریم خصوصی مستقلاً مورد توجه قانونگذار قرار نگرفته، لذا حریم خصوصی کودکان نیز مورد تقنین واقع نشده است. اهمیت بحث از زاویه دیگر در آن است که نقض حقوق کودکان، معمولاً نقض حقوق اولیا و اطرافیان آن‌ها را نیز در پی دارد. بازاریابی و تبلیغات، تحقیقات علمی و سوءاستفاده جنسی از جمله اموری هستند که در قلمرو فضای مجازی زمینه‌ساز بزه‌دیدگی کودکان از طریق نقض حریم خصوصی‌شان می‌گردد.

حسن نیت در قراردادهای الکترونیک ارسال اطلاعات صحیح و ارائه اطلاعات ضروری، کافی و متناسب برای مخاطب است، به نحوی که مخاطب به طور متعارف به آن اطلاعات اعتماد کرده و بر اساس آن عمل نماید.

در قراردادهای الکترونیک عدم ارائه اطلاعات کافی و مؤثر در تصمیم‌گیری و بعضاً سوءاستفاده برخی تولیدکنندگان و تأمین‌کنندگان کالا که برای متأثرنمودن کودکان اقدام به تبلیغات تحریک‌کننده و فریبنده می‌کنند؛ از موارد احراز عدم حسن نیت می‌باشد که البته مبنای تشخیص مصداق عدم حسن نیت با توجه به مقضیات داوری عرف می‌باشد.

بنابراین با توجه به ماده ۱۴ قانون تجارت الکترونیک چنانچه مقرره «ایجاد قانونی» داده‌ها و سوابق الکترونیک، یعنی مقررات ماده ۳۵ قانون اخیر و سایر مقررات مرتبط جهت رعایت کودکان در ارائه، دسترسی و جمع‌آوری داده‌ها، تبلیغ و حسن نیت، رعایت نگردد قابلیت استنادپذیری و اعتبار داده‌ها و سوابق الکترونیک کان لم یکن تلقی می‌شود و از نظر اجرای مفاد و سایر آثار در حکم اسناد معتبر و قابل استناد در مراجع قضایی و حقوقی نمی‌باشد.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

مدارس، کانون‌ها و مراکز آموزشی، ورزشی، تفریحی، سایت‌ها و... از جمله مراکزی هستند که بنا به مقضیات و ضروریات جهت خدمات‌دهی اطلاعات مشخصی از کودکان را با رضایت والدین ذخیره می‌نمایند، ولی با این حال مدت زمان ذخیره اطلاعات و نیز نگهداری اطلاعات پس از خاتمه خدمات‌دهی از جمله مواردی است که دچار خلأ قانونی است.

به طور کلی کودکان در فضای مجازی حق بهره‌مندی از آموزش کافی جهت خود کنترلی در مواجهه با خطرات فضای مجازی و استفاده سالم از اینترنت بنا به شرایط سنی، حق رفتار و مداراشدن با حسن نیت، حق حفظ حریم خصوصی جهت رشد فکری و شخصیتی صحیح و حق عدم مواجه‌شدن با تبلیغات فریبنده را دارند که در این راستا همکاری خانواده‌ها، دولت و بخش خصوصی را می‌طلبد.

مهم‌ترین مسأله چالش‌برانگیز در فضای مجازی شناخت هویت کودک و پی‌بردن به وضعیت سنی است که راه‌کار آن تجهیز سایت‌های دارای نماد ملی اعتماد به سامانه احراز هویت ثبت احوال و ارسال کد تأیید به تلفن همراه سرپرست خانوار می‌باشد.

از دیگر موارد اصول و قواعد مبادلات آنلاین است، چراکه حتی افراد بزرگسال با ورود به وب‌سایت‌ها با شروط و ضوابطی رو به رو می‌شوند که بعضاً با آن ناآشنا بوده و نتیجه آن عدم اطلاع از قابلیت استناد به شیوه ارائه ضوابط قراردادی در فضای مجازی و قابلیت پذیرش قانونی آن‌ها می‌باشد.

از جمله این ضوابط، «اثبات اطلاع طرفین و پذیرش شروط یک قرارداد الکترونیک» است، چراکه در این خصوص با انواع توافق مواجه هستیم، از جمله توافق شرینک رپ (Shrink Wrap)، کلیک رپ (Click Wrap) یا بروز رپ (Browse Wrap)، لذا به نظر می‌رسد برخی از شروط مبادلات و خدمات اینترنتی نیز پس از احراز هویت باید به تأیید ولی طفل برسد.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

References

1. Yavari Vesaq M. The Role of Media in Political and Social. Qom: Islamic Research Center of Radio and Television; 1391. p.67.

2. Taheri H. Civil Law. Qom: Islamic Publications Office; 1376. Vol.1 p.124.

3. Zohravi R. Child from the perspective of the Constitution and the Convention on the Rights of the Child. Available at: http://www. article.tebyan.net/111567.

4. Hasani, jafar. Criminal protection of privacy in cyber space, master thesis of criminal law and criminology, faculty of law. Tehran: shadih beheshti University, 1385. 114.

5. Ghanoon Tejarat Electronic Iran Approved. 1382.

6. Nemati SH, Noori S, Arbabi N. Investigating the impact of media and virtual tools on people's socialization. Istanbul: International Conference on Research in Behavioral and Social Sciences; 1394. Available at: http://www.civilica.com/Paper-ICRBS01-ICRBS01_ 252.html.

7. Ansari A, kiyanpoor M, Aataie P. Sociological analysis of the effect of using cyberspace on oral culture (Case study: Isfahan). Journal of Applied Sociology 1397; 29(1): 18-40.

8. Keikhaee A. Sociological analysis of virtual socio-cultural on young users in Isfahan. Isfahan: Isfahan University; 1392.

9. Sarookhani B. Comprehensiveness of communication. Tehran: ettelaat Publication; 1394. p.67.

10. Soleimani A. Human rights guarantees in the protection of children in cyberspace. Tehran: Department of International Law, Islamic Azad University, Tehran Branch Center; 1395. p.132.

11. Darvishvand F. Children's rights in cyberspace with emphasis on the Convention on the Rights of the Child. Tehran: Payame Noor University of South Tehran; 1396. p.97.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

12. Elsan M, Manoochehri M. The ritual of discovering and expressing reason in cyberspace. Journal of Criminal Law 1397; 9(2): 7-30.

13. Moazzenzadegan H, Shaigan M. Citation and study of electronic evidence in Iranian criminal law. Quarterly Journal of Legal Perspectives, Faculty of Judicial Sciences and Administrative Services 1388; 48: 77-102.

14. Bastani B, Ashoori M. Computer and cybercrime are new manifestations of delinquency. 2nd ed. Tehran: Publications Behnam; 1386. p.72.

15. Bashiri A, Poorrahim M. Applied Business Secrets. 1st ed. Tehran: Javdaneh Publication; 1390. p.43.

16. Jamalzadeh Bahaabadi Kerman T. Validity and legal effects of electronic documents in international contracts. 1391. Available at: http://www.haghgostar.ir/up%20files/1391/4/asnad-haghgostar.ir.docx.

17. Available at: http://www.alephba.org/2015/08.

18. Asadi L. Child Privacy, Parents' right to education. Two Quarterly Journals of Jurisprudence and Family Law, Imam Sadegh University 1388; 13(50): 27-45.

19. Ministry of Communications, Documents of parental control tools, 1396. Available at: http://www.ict.gov.ir/ICTContent/media/image/2017/10/52768_orig.pdf.

20. Najafi Alami M. The Internet and the educational challenges of children. Rahavard Noor Quarterly 1388; 8(27): 12-20.

21. Mohseni F. The share of children and adolescents in criminal protection (in cyberspace and real). Journal of Criminal Law Teachings 1390; 8(1): 137-170.

22. Agha Babaee H, Abbasi M. Cyberspace privacy and the preventive challenges facing the NAJA. Quarterly Journal of Crime Prevention Studies 1389; 5(17): 29-58.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

23. Akhbarieh H. Protecting children on the Internet. 1392. Available at: http://www.article.tebyan.net/257616.

24. Human rights in cyberspace. Australian Human Rights Commission. 2013. Available at: http://www.HumanRights.gov.au.

25. De Boni M, Prigmore M. Growing up in cyberspace: Children's rights online. Available at: http://www.researchgate.net.

26. Ambasna-Jones M. Children's rights and the Internet. Available at: http://www.unicef.org/csr/childrensrightsandinternet.htm. p.54.

27. Berger G. Children's rights and the Internet. Available at: http://www.unicef.org/csr/childrensrightsandinternet.htm. p.42.

28. Available at: http://bambinowood.com/blog.

29. Available at https://www.atnanews.ir/?p=89442.

30. UDHR, Art.26; ICESCR, Art.13(1); CRC, Art.29; Committee on the Rights of the Child, General Comment No.1 - Art.29(1): The Aims of Education, UN Doc CRC/GC/2001/1. 2001. para.8. Available at: http://www.ohchr.org/english/bodies/crc/comments.htm.

31. UDHR, Art.5; ICCPR, Art.7; CRC, Art.19.

32. Asghari Aghmashhadi F, Abouiy H. Goodwill in the implementation of the contract in British and Iranian law. Quarterly Journal of Private Law Studies 2010; 40(2): 2-20.

33. Mosavi SF, Mosavi SM, Vakili Moghaddam MH, Gholami M. A Comparative Study of the Principles of Contract Interpretation. Quarterly Journal of Private Law Research 1391; 1(1): 183-213.

34. Shahidi M. Effects of Contracts and Obligations. Tehran: Majd; 1386. p.224.

35. Sadeghi Neshat A. E-Commerce Law. Tehran: Jangal Publication; 1394. p.142.

36. Bahrami Ahmadi H. Abuse of the right. Tehran: Ettelaat Publication; 1377. p.65.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]

37. Mandegar M. International Trade Contracts. 1st ed. Tehran: Shahr Danesh Publication; 1393. p.168.

38. Emily MW. Good Faith and Fair Dealing in Contracts Formed and Performed by Electronic Agents. Artificial Intelligence and Law 2004; 12(1-2): 83-110.

39. Emily MW. Electronic Agents and Contract Performance: Good Faith and Fair Dealing. Italy: Norwegian Research Centre for Computers & Law, Faculty of Law, University of Bologna 2002; p.67-73.

[Downloaded from childrightsjournal.ir on 2026-11-03]